

CƏNUBLU ŞAİR VƏ YAZIÇILARIN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ MÜHİTİNƏ İNTEQRASIYASI

*Xaqan Balayev,
AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu*

1941-ci ilin avqust ayında sovet qoşunlarının İrana daxil olması ilə Cənubi Azərbaycanda başlayaraq geniş vüsət almış milli-azadlıq hərəkatı cəmiyyətin bütün həyatında olduğu kimi, mədəniyyət və xüsusən ədəbiyyat sahəsində də yeni intibaha yol açdı və tədricən özünəməxsus bədii-estetik keyfiyyətlərə malik milli-demokratik ədəbiyyat formalaşdı. Sovet Azərbaycanından Cənubi Azərbaycana ezam olunmuş yüzlərlə şair, yazıçı və mədəniyyət işçisinin bu prosesdəki fəaliyyəti də bu intibahu şərtləndirən mühüm amillərdən biri idi. Nizami Cəfərov yazır ki, 40-cı illərdə Azərbaycanın Cənubunda baş verən və miqyası, keyfiyyəti etibarilə möhtəşəm ictimai-siyasi, mənəvi-ideoloji hərəkat lazımı nəticəni verməsə də, millətin tarixində bir sıra hadisələrlə əlamətdar oldu ki, onlardan biri də 20-30-cu illərdə Azərbaycanın Cənubunda söndürülmüş ədəbi-mədəni və ideoloji həyatın yenidən canlanması idi (1, s.501).

Ana dilində nəşrə başlayan, “Vətən yolunda”, “Azərbaycan”, “Covdət”, “Azad millət”, “Qələbə”, “Günəş”, “Demokrat”, “Fədai”, “Şəfəq”, “Azər” qəzet və jurnallarının ətrafında birləşən ədəbi qüvvələr xalqın azadlıq və istiqlaliyyət qayə və amallarını tərənnüm etməklə öz yaradıcılıqları ilə milli-demokratik hərəkatın tərkib hissəsi olan ədəbiyyatın yaranması və mübarizə aparmasının əsasını qoydular.

Əli Fitrət, İbrahim Zakir, Məhəmməd Biriya, Sədi Yüzbəndi, Cəfər Məmmədşad (Kaşif), Balaş Azər-oğlu, Əli Tudə, Məmmədbağır Niknam, Aşıq Hüseyn (Cavan) və başqa şair və ədiblər əsas etibarilə Təbrizdə nəşr olunan “Vətən yolunda” qəzetinin nəzdində təşkil olunmuş “Şairlər məclisi”ndə və ayrı-ayrı şəhərlərdə isə “Ziddi-faşist” təşkilatları ətrafında toplaşmışdılar. Onların şeirləri müxtəlif qəzetlərdə, “Ziddi-faşist” səhifələrində, həmçinin, “Şairlər məclisi”nin aylıq orqanı olan “Şairlər məclisi” adlı məcmuədə nəşr edilir, demokratik hərəkatın ədəbi iştirakçısına çevrilir, xalqı İran istibdadına qarşı çıxmağa səsləyir, mübarizə əzmini artırır. Əli Fitrətin

Dilim Azər, elim Azər, vətənim Azərstandır,

*Əgər min canım olsa, hər biri bu namə qurbandır -
misraları döyüşən poeziyanın manifesti kimi səslənirdi.*

Bu şeirlər həmişə azadlığa, yeni həyata doğru can atan, İran şahlarına və yadelli işğalçılara qarşı mübarizə aparan, öz məqsədi və ideyası uğrunda vətən torpağını qanı ilə boyayan, səngərlərdə ölən, yaralanan, lakin geri çəkilməyən, imkan tapdıqca yenidən mübarizə meydanına atılan bir xalqın döyüş mahnıları idi. Balaş Azər-oğlu 1954-cü il aprelin 15-18-də keçirilmiş Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (AYİ) II qurultayındakı çıxışında deyirdi: “ADF-nin təşkilindən sonra ədəbiyyatımız daha da canlandı və genişləndi. İndi şairlərimizin şeirləri partiyanın irəli sürdüyü milli istiqlaliyyət məsələlərindən bəhs edir, xalqın istəklərini və haqlı tələblərini tərənnüm

edirdi. Ədəbiyyatımız tamamilə xalqa bağlı, xalqın mübarizələrində ilham alan bir ədəbiyyat idi. Onu ictimai hərəkatın dalğaları silkələyərək orta əsr Şərq ədəbiyyatının dar çərçivələrindən azad edib istər forma, istər dil və istərsə məzmun etibarilə tamamilə yeni, ictimai, mübariz bir ədəbiyyat səviyyəsinə yüksəltdirdi. Elə buna görə də, o zaman yaranan şeirlər ictimai-siyasi məzmunlu şeirlər olub, xalqı mübarizəyə ruhlandıran nəğmələrə çevrilirdi”.

Həm arxiv sənədlərində, həm xatirə kitablarında poeziyanın xalqı mübarizəyə necə səfərbər etməsinə aid maraqlı faktlar vardır. B. Azər-oğlu yuxarıdakı çıxışında xatırlayırdı: “1945-ci ilin dekabrı yaxınlaşırdı. İndi şairlərimizin bir çoxu qələmi silahla əvəz edərək, fədai dəstələrinə qoşulurdular. Təbrizi mühasirəyə almış fədailərin gecələr yandırdıqları tonqallar adama ərəb işğalçılarına qarşı mübarizə aparan Babəkin qəhrəmanlarını xatırladırdı. Hər axşam isə bir tonqalın başında sədəfli sazını sinəsinə basıb fədailər üçün Koroğludan, Sərtarxandan dastanlar oxuyan aşıq Hüseyn Cavanın səsi ucalırdı (2). Ə. Haşimi yazır: “Məhəmməd Biriya Cənubi Azərbaycanda baş vermiş 1941-1946-cı illər inqilabi hərəkatının alovlu, dönməz şairi idi. Onun coşqun misraları o vaxtkı Təbrizin küçə və xiyabanlarında inqilabçı dəstələrin dilində əzbər idi. 1945-ci ilin mayında Sovet Ordusunun alman faşizmi üzərində qələbəsi münasibətilə Miyana şəhərində mitinqdə oxuduğu şerin yüksək pafosu indi də qulağımızdadır” (3, s.108).

Azərbaycanın muxtariyyəti elan edildikdən sonra ədiblər də təşkilatlanaraq, daha geniş fəaliyyət göstərməyə başladılar. “Şairlər məclisi” müstəqil bir cəmiyyətə - “Şairlər və yazıçılar cəmiyyəti” nə çevrildi. Cəmiyyətin ətrafında az müddət ərzində 60-dan çox yazıçı toplandı. Cəmiyyət “Günəş” adlı bədii-ictimai məcmuə nəşr etməyə başladı. Muxtariyyətin bir ili ərzində yaranmış ədəbiyyatın heç də hamısı sənətkarlıq baxımından

yüksək səviyyədə olmasa da, Milli hökumətin həyata keçirdiyi islahatların ədəbiyyatda inikası (artıq nəsr əsərləri də yaranmağa başlamışdı) nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyət kəsb edirdi.

1946-cı ilin dekabrında İran ordusu Cənubi Azərbaycanda kütləvi qırğın törəyəndə Əli Fitrət, Sədi Yüzbəndi, Cəfər Məmmədzadə (Kaşif), Məmmədbağır Ninkam kimi şairlər də ən vəhşi üsullarla qətlə yetirildilər. Digərləri Azərbaycan SSR-ə mühacirət edib, yaradıcılıqlarını davam etdirdilər.

Əli Tudənin dekabrın 12-də gecə Naxçıvanda yazdığı məşhur “Mən nə gətirdim?” şeirində yalnız özünün və qələm, məslək dostlarının mənəvi-psixoloji ovqatı deyil, əksər mühacirlərin əhval-ruhiyyəsi tərənnüm olunurdu:

Mən öz qardaşıma mehman gələndə
Bir qələm, bir dəftər, bir can gətirdim.
Dağların döşünü toplar dələndə
Bir ləkə düşməyən vicdan gətirdim.

Mən onu günəşdən təmiz saxladım,
Canımdan, gözümdən əziz saxladım,
Bu kiçik qəlbimdə dəniz saxladım,
Bir xilqət görmədi, pünhan gətirdim.

Ucuz tutmasınlar bu sovqatımı,
Hissimi, duyğumu, ehsasatımı,
Mən öz varlığımı, öz həyatımı
Doğma qardaşıma qurban gətirdim.

Ürək dağ deyildir, bir parça ətdir.
Bəs onu yaşadan hansı qüdrətdir?
Bir arzu, bir ümid, bir məhəbbətdir,
Mən o məhəbbətdən nişan gətirdim

Qardaşım, illərlə istədin ki sən
Öz ana yurdunda azad olum mən...
Lakin cəlalımı dağıtdı düşmən,
Tək sənə, tək sənə güman gətirdim.

Yenə Azərbaycan qan ağlayır, qan,
O azad olmasa, yaşamam, inan!
Gərək mən Təbrizə qayıdan zaman
Deyəm ki, təzə bir dövrən gətirdim.

Mühacirətin ilk günlərindən digər mühacirlərlə eyni taleni bölüşdürən yaradıcı ziyalıları AYİ rəhbərliyi, ayrı-ayrı şair və yazıçılar (onların bir çoxu Təbrizdən tanış idilər) hər cür qayğı göstərmişdilər. Onların şeir və hekayələri mətbuatda, almanaxlarda çap olunurdu. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı” guşəsi ayrılmışdı. Yazıçılar İttifaqının təşkilatçılığı ilə “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı gecələri” keçirilirdi. Sonralar mühacir ədiblər yaradıcılıq eza-miyyətlərinə göndərilir, 1950-ci ildən etibarən Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti dekadalarında iştirak edir, Azərbaycanın görkəmli sənətkarlarının ümumittifaq miqyasında keçirilən yubiley-ləri zamanı nümayəndə heyətlərinin tərkibində ölkənin

müxtəlif şəhərlərində olurdular. Demək olar ki, tədris on-ların hamısı ali təhsil almışdı. Gənc şair və yazıçılar, bir qayda olaraq, Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının Azərbaycan LKGİ MK ilə birlikdə vaxtaşırı keçirdiyi respublika müşavirələrində iştirak edir, məruzələrdə on-ların yaradıcılığı da təhlil olunurdu.

Təbrizdə yaradılmış “Şairlər və yazıçılar cəmiyyəti” də 1947-ci ildən Bakıda “Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyəti” adı ilə fəaliyyətini davam etdirməyə başlamışdı (sonradan müxtəlif mənbələrdə fərqli tərzdə adlanır: ADF MK sənədlərində – “Cənubi Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyəti”; Azərbaycan KPMK sənədlərində – “SSRİ-də İran Azərbaycanı Yazıçıları Cəmiyyəti”; Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında – “İran Azərbaycanı Yazıçı-ları Cəmiyyəti”). Cəmiyyətə Balas Azəroğlu sədrlik edirdi. İbrahim Zakir, Abbas Pənahi (Makulu), Əli Tu-də, Mədinə Gülgün, Hökumə Billuri, aşıq Hüseyn Ca-van və digər təcrübəli ədiblərlə yanaşı, yaradıcılığa So-vet Azərbaycanında başlamış Söhrab Tahir, Fəthi Xoş-ginabi, İsmayıl Cəfərpur, Əliqulu Heydərzadə, Firuz Sa-dıqzadə, Sabir Əmirov, Məmməd Dadaşzadə, Məm-mədrza Afiyət, Qasım Cahani, Həmid Məmmədzadə, Qulamrza Cəmşidi, Jalə, Hüseynqulu Bəhrami, Qəhrə-man Qəhrəmanzadə, Ağavərdi Ələkbərzadə, Cəfər Mü-curi kimi gənclər də cəmiyyətin işində fəal iştirak edir-dilər. Balas Azəroğludan sonra Cənubi Azərbaycan Ya-zıçılar Cəmiyyətinə uzun müddət Söhrab Tahir başçılıq etmişdi. Beş milyonluq bir xalqın öz istiqlalıyyəti uğ-runda apardığı mübarizəsini əks etdirmək və bu qəhrə-man xalqın adına layiq əsərlər yaratmaq vəzifəsi bu ki-çik dəstənin üzərinə düşürdü. Oxucular Cənubi Azər-baycan mövzusunda yazılmış əsərləri, adətən, maraqla qarşılayırdılar. Lakin mühacir ədiblərin yaradıcılığı yal-nız cənub mövzusu ilə məhdudlaşmırdı, müxtəlif möv-zularda da əsərlər yaradırdılar.

1950-ci ilin ortalarından etibarən Cənubi Azər-baycan Yazıçılar Cəmiyyəti fəaliyyət dairəsini genişləndi-rərək, digər yaradıcı mühacirlərin öz sahə təşkilatları ol-madığına görə alim, rəssam, aktyor və xanəndələri də öz sıralarına cəlb etməyə başlamış və bunun çox böyük sə-mərəsi olmuşdu. Bir neçə il ərzində cəmiyyət dirçələ-rək, Təbrizdəki fəaliyyət səviyyəsinə yüksəlmişdi. Cə-miyyət müntəzəm olaraq mədəni-kütləvi tədbirlər, o cümlədən, ədiblərin xatirə müsəmirələrini, yubiley-lərini, poeziya məclisləri, ədəbi görüşlər keçirirdi.

1947-ci ildən 1954-cü ilədək mühacir ədiblərin 29 adda kitabı 60 çap vərəqi həcmində çap olunmuşdu. Bundan əlavə, həmin müddətdə onların əsərlərindən ibarət 5 almanax da nəşr edilmişdi. Həmin almanaxlarda təcrübəli yazıçılarla yanaşı, yaradıcılığa Sovet Azər-baycanına gələndən sonra başlayan gənclərin də əsərləri dərc olunmuşdu.

ADF Komitəsinin Məsələlərinə Baxılması üz-rə Komissiya da mühacir ədiblərin yaradıcılığı ilə əla-qədar daxil olan təkliflərə baxır, qərarlar qəbul edirdi. Komissiya 22 may 1954-cü il tarixli iclasında “Demok-rat yazıçılar qrupunun Azərbaycan Yazıçılar İttifaqına onun seksiyası kimi təşkilati birləşməsi haqqında” mə-sələ müzakirə olunmuşdu. Bundan sonra AYİ-də Cənu-bi Azərbaycan ədəbiyyatı bölməsi yaradılaraq bir müd-

dət fəaliyyət göstərmişdi. Komissiyanın həmin iclasında vaxtaşırı buraxılan almanaxın həcmi 20 çap vərəqinə çatdırmaq haqqında qərar qəbul edilmişdi. 25 iyul 1955-ci il tarixli iclasında komissiya “1956-cı ildə demokrat yazıçı və şairlərin əsərlərinin nəşri haqqında” məsələ müzakirə edərək, onların əsərlərinin nəşriyyatların planlarına daxil edilməsi haqqında qərar qəbul etmiş, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqına ADF MK ilə birlikdə demokrat yazıçı və şairlərlə müşavirə keçirməyi tövsiyə etmişdi. Həmin il 12 müəllifin 8 adda şeir, 4 adda nəsr, B. Azəroğlu və Ə. Tudənin “Seçilmiş əsərləri” və 1 almanax (cəmi 76 çap vərəqi həcmində) çap olunmuşdu.

ADF MK da cənublu ədiblərin təşkilatı və yaradıcılıq məsələlərinin həllində yaxından iştirak edirdi. 1956-cı ildə hətta MK plenumlarının birində “Mühacirətdəki Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının son illərdəki yaradıcılıq prosesi barədə” məsələ müzakirə olunmuş, Söhrab Tahirin bu mövzudakı məruzəsindən sonra geniş müzakirələr aparılmışdı.

Cənublu şair və yazıçıların AYİ-yə üzv qəbul olunması 1958-ci ildən başlanmışdı. ADF MK sədri Çeşməzər həmin il mayın 8-də Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədri Mehdi Hüseynə göndərdiyi məktubda ilk dəfə bu məsələni qaldırmışdı. Məktubda yazırdı: “Bildiyiniz kimi, ADF MK-nın təbliğat-təşviqat şöbəsinin nəzdində Cənubi Azərbaycan Yazıçıları Cəmiyyəti vardır ki, onun üzvləri bədii yaradıcılıq ilə məşğul olurlar. Bu yazıçıların bir sırası 1941-ci ildən sonra Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq dövründə yazıb yaratmağa başlamış, qalan dəstəsi isə 1947-ci ildən sonra Sovet Azərbaycanında yaranan imkanlardan istifadə edib, ədəbiyyat sahəsinə gəlmiş yoldaşlardır. İndi həmin yoldaşlar arasında yaradıcılıq cəhətdən yetkinləşmiş yazıçılarımızla bir sırada ümid verən gənc şair və nasirlər də vardır.

Umumazərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz bir hissəsini təşkil edən Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı üçün Sovet İttifaqında yaranmış imkanlardan daha artıq istifadə etmək məqsədilə yazıçılarımız Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı ilə daha sıx əlaqə saxlamaq və təşkilatı cəhətdən daha çox yaxın olmaq arzusunudadırlar.

ADF-nin Mərkəzi Komitəsi ədəbiyyatımızın inkişafı və yazıçılarımızın yaradıcılığının irəliləməsi üçün onların arzusunu nəzərə alaraq, fərdi surətdə Azərbaycan Yazıçılar ittiifaqına üzv olmaları üçün köməklik etməni sizdən xahiş edir” (4).

Cənubi Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyətinin İdarə Heyəti İyunun 14-də Azərbaycan Yazıçılar İttifaqına göndərdiyi məktubda B. Azəroğlu, M. Gülgün, aşıq Hüseyn Cavan, S. Tahir, F. Sadıqzadə və H. Məmmədzadənin, iyulun 29-da göndərdiyi məktubda İ. Zakir, Ə. Tudə, H. Billuri, F. Xoşginabi, A. Pənahi (Makulu) və İ. Cəfərpurun yazıçılar ittiifaqına üzv seçilməsini təklif etmişdi.

1958-ci il oktyabrın 14-də B. Azəroğlu, F. Xoşginabi, H. Billuri və İ. Zakir AYİ-yə üzv qəbul olunmuş və bu proses davam etmişdi. Həmin il dekabrın 6-da AYİ İdarə Heyətinin iclasında Balas Azəroğlu AYİ İdarə Heyətinin üzvü seçilmişdi. Sonralar o, AYİ-nin rəyasət heyətinin tərkibində də fəaliyyət göstərmişdi. 1958-ci ildən 1965-ci ilədək mühacir yazıçıların sayı iki dəfə art-

mışdı. Onlardan bəziləri bədii yaradıcılıqla yanaşı fəal ictimai iş aparır, müəyyən vəzifələr daşıyırdılar. Balas Azəroğlu Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatı Cəmiyyətinin sədri idi. 1954-1955-ci illərdə ADF MK-nın mərkəzi orqanı “Azərbaycan” qəzetinin redaktoru, 1959-1964-cü illərdə ADF MK sədrinin müavini olmuşdu. Hökumə Billuri 1954-1963-cü illərdə ADF MK üzvü, 1956-1960-cı illərdə “Azərbaycan” qəzetinin redaktoru olmuşdu və s.

Mühacir ədiblərin söylədiklərindən və bir arxiv sənədindən 1960-cı illərdə Cənubi Azərbaycan mövzusunun bir müddət qismən yasaq edildiyi aydınlaşır. 1950-ci illərin sonunda, yaxud altmışıncı illərin əvvəlində Bakıda olan Sov.İKP MK Rəyasət Heyətinin üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini Anastas İvanoviç Mikoyan partiya-sovet fəalları yığıncağında çıxışında söyləmişdi ki, Cənubi Azərbaycan mövzusunda yazılan bəzi əsərlərdəki iki Azərbaycanın birləşməsi ideyasını İran dövləti öz daxili işlərinə qarışmaq, suverenliyinə qəsd kimi qiymətləndirir. Bundan sonra Azərbaycan KP MK-nın təbliğat və təşviqat şöbəsi tərəfindən Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Mətbuatda Dövlət Sırrını Qoruyan İdarəyə, qəzet-jurnal redaksiyalarına müvafiq şifahi göstəriş verilmişdi. Bu, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin sənədlərində əksini tapmasa da, digər arxivin – S. Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinin bir sənədi ilə dolayısıyla təsdiqini tapır.

AYİ Rəyasət Heyətinin 23 may 1962-ci il tarixli iclasında millətçilikdə günahlandırılan Xəlil Rzanın məsələsi müzakirə olunarkən, AYİ İdarə Heyətinin birinci katibi Mehdi Hüseyn Xəlil Rzaya birbaşa belə sualla müraciət edir: “Tez-tez cənubdan, dildən niyə yazırsan? Cavan, inkişaf edirsən, niyə düz yolla getmirsən?” (5). Deməli, cənubdan yazmaq da “düz yolla getmək deyilmiş”. 1965-ci ildə Mikoyan hakimiyyətdən kənarlaşdırıldıqdan sonra yasaq öz-özlüyündə aradan qalxmışdı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mühacir ədiblər cənub mövzusu ilə yanaşı, müxtəlif mövzularda əsərlər yaradırdılar. Onların əsərləri oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanır, maraqla mütaliə olunurdu. Lakin ədəbi prosesin bütün sahələrində eyni dərəcədə fəal deyildilər. Poeziya və proza janrlarında ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb edən yüksək bədii səviyyəli əsərlər yaradıldığı halda, dramaturgiya və uşaq ədəbiyyatı, satira və ədəbi tənqidlə peşkarcasına məşğul olanlar, demək olar ki, yox idi.

Cənublu ədiblərin yaradıcılığı azərbaycanlı həmkarları, ədəbi tənqid tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi. AYİ-nin 1964-cü il martın 23-də keçirilən plenumunda AYİ-nin birinci katibi Mehdi Hüseyn məruzəsində B. Azəroğlu, Ə. Tudə, F. Xoşginabi, S. Tahir və İ. Cəfərpuru “sıralarımızda görkəmli və möhkəm yer tutmuş silahdaşlarımız”, M. Gülgünü Nigar Rəfibəyli və M. Dilbazi ilə birlikdə “incə və həssas rübabı olan şair” adlandırmışdı. Süleyman Rüstəm Azərbaycan yazıçılarının IV qurultayındakı (24 dekabr 1965-ci il) çıxışında Osman Sarıvəlli, Məmməd Rahim, Rəsul Rza kimi şairlərlə yanaşı Balas Azəroğlu və Əli Tudəni də “poeziya-

mızın uzun yollarının yorulmaz yolçuları” kimi səciyələndirmişdi. Cənublu ədiblərin əsərləri Moskva nəşriyyatlarında çap olunur, SSRİ xalqlarının dillərinə, xarici dillərə tərcümə edilirdi. Azərbaycan KP MK-nın qərarları ilə onların yubileyləri keçirilir, SSRİ-nin orden və medalları ilə təltif olunur, “Xalq şairi” kimi yüksək fəxri ada layiq görülürdülər.

Bu sənətkarlar mühacirətin ilk günlərindən heç bir siyasi iddiaya qapılmadan sovet cəmiyyətini bütün gerçəklikləri və ziddiyyətləri ilə səmimi qəbul edib, yerli ədiblərlə eyni dərəcədə onu böyük pafosla tərənnüm edirdilər. Sosialist inqilabına və onun rəhbərinə həsr etdikləri əsərlər 1988-ci ildə “Cənubi Azərbaycan yazıçıları Lenin və Oktyabr haqqında” adlı ayrıca kitab halında çap olunmuşdu. Həmin kitabın nəşri məsələsi 1987-ci il iyulun 15-də AYİ-nin katibliyində müzakirə olunmuş, çapı haqqında qərar qəbul edilmişdi.

Lakin bu ədəbi inteqrasiyaya qoşulmayan, yaxud sovet cəmiyyətini inkar edərək ona qarşı çıxan tək-tək ədiblər də vardı. Arazın o tayında, B. Azəroğlunun təbiri-cə desək, “Azərbaycan dilini və onun tarixiliyini inkar edən İran şovinistlərinə, B. Azəroğlunun söylədiyi kimi, “səbt edib səhəfiy-tarixdə dövrən dilimi” – deyə dişsındırıcı cavab verən Mir Mehdi Çavuşı” Arazın bu tayında bədii yaradıcılıqla az məşğul olur, yalnız ilk vaxtlarda bir neçə şeirini çap etdirmişdi. Məhəmməd Biriya isə sovet cəmiyyətinə, onun ideologiyasına qarşı üsyanqar mövqə tutmuşdu. Elmi ədəbiyyatda Biriya haqqında yazılmış olsa da, yeni arxiv sənədlərindən və 2010-cu ildə çap olunmuş xatirə ədəbiyyatından istifadə etdiyimizə görə və tədqiqatımızın bu mövzusunun tam olması məqsədilə onun siyasi bioqrafiyasını biz də elmi işimizə daxil etməyi məqsəduyğun saydıq.

Biriya 1914-cü ildə Təbrizdə dülgər ailəsində anadan olmuşdu. 1920-ci ildən 1931-ci ilədək ailəsi ilə birlikdə Bakıda yaşamış, 1929-cu ildə yeddiillik təhsili başa vurandan sonra ilyarım ərzində Bakı Neft Maşınqayırma Texnikumunda oxumuşdu. İran vətəndaşları olduqlarına görə 1931-ci ildə SSRİ-dən çıxarılarq, ailəsi ilə İrana qayıtdıqdan sonra Təbrizdə orta təhsilini başa vurmuş, bir neçə ay “Şahin” qəzetinin redaksiyasında korrektor, 1934-1938-ci illərdə Təbriz şəhər idarəsində qeydiyyatçı işləmişdi. 1938-1939-cu illərdə İran ordusunda hərbi xidmətdə olmuşdu. Sonra yenə şəhər idarəsində su şöbəsində katib, 1941-ci ildən dəmir yolunda hesablayıcı işləmişdi.

1941-ci ildən Biriya ciddi siyasi fəaliyyətə başlamış, antifaşist hərəkatının təşkilatçılarından biri olmuşdu. Onun alovlu şeir və məqalələri Qızıl Ordunun “Vətən yolunda” qəzetində dərc edilirdi. Bu zaman artıq Cənubi Azərbaycanda İran Xalq Partiyasının xadimlərindən biri idi.

İran hökuməti tərəfindən təqiblərə məruz qaldığına görə 1942-ci ilin aprel ayında ailəsi ilə birlikdə Sovet İttifaqına mühacirətə gələn Biriya Bakıda yaşayaraq, radio verilişləri idarəsində işləyir. Sovet vətəndaşlığına qəbul olunmaq üçün müraciət etsə də, sonra bu fikrindən vaz keçərək, təkidlə İrana qayıtmaq haqqında məsələ qaldırmış, İranın Bakıdakı konsuluna rəsmi ərizə ilə müraciət etmişdi. 1943-cü ilin yanvar ayında ailəsi ilə bir-

likdə (arvadı, atası, ögey anası, üç bacısı və bir qardaşı) İrana qayıdan Biriya yenidən siyasi həyata qoşulmuş, İran Azərbaycanının istiqlalı uğrunda fəal mübarizəyə başlamışdı.

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin yaradılmasında fəal iştirak edən Biriya 1944-1945-ci illərdə İran Azərbaycanı Birləşmiş Həmkarlar İttifaqlarının sədri olmuş, Milli Məclisin deputatı seçilərək, Milli hökumətdə maarif naziri vəzifəsini tutmuşdu.

Hərəkatın məğlubiyətindən sonra ADF-nin müvəqqəti sədri kimi gizli iş aparmaq üçün bir müddət Təbrizdə qalandan sonra təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün 1947-ci ilin mart ayında gizli yolla Bakıya gətirilmiş, Azərbaycan K(b)P MK-nın sərəncamı ilə Respublika partiyası məktəbinə daxil edilmişdi. Həmin il dekabrın 27-də ailəsinə qovuşmaq məqsədilə İrana qayıtmaq üçün İranın Bakıdakı konsuluna müraciət edəndən sonra Azərbaycan MTN-in rəsmi nəzarəti altında saxlanılaraq, 1948-ci il avqustun 11-də həbs olunmuş, barəsində Azərbaycan SSR CM-nin 68-ci maddəsinin 1-ci bəndi (casusluq) ilə cinayət işi qaldırılmışdı. Həmin il noyabrın 27-də SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyi (DTN) yanında Xüsusi Müşavirə tərəfindən 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdi. Məhbuslar arasında anti-sovet təbliğatı apardığına görə 1950-ci il dekabrın 31-də düşərgə məhkəməsi tərəfindən ona RSFSR CM-in 58-10 maddəsinin 1-ci bəndi ilə yenidən 10 il iş kəsilmişdi.

1955-ci il sentyabrın 1-də Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin Cinayət İşləri üzrə Məhkəmə Kollegiyası SSRİ DTN yanında Xüsusi Müşavirənin Biriya haqqındakı qərarını ləğv etmişdi. SSRİ Ali Sovetinin komissiyasının qərarına əsasən həmin il sentyabrın 14-də azadlığa buraxılan Biriya SSRİ - nin istənilən yerində yaşamaq təklif olunsada, o, İrana qayıtmaq istədiyinə görə Mordva Muxtar Respublikasının Potma qəsəbəsində xaricə getmək arzusunda olanlar üçün yaradılmış xüsusi məntəqədə saxlanılmışdı.

Biriyanın azad edildiyindən və İrana getmək istəyindən xəbər tutan ADF MK sentyabrın 29-da Azərbaycan KP MK-ya müraciət edərək, Biriya demokratik hərəkatın əleyhinə istifadə olunacağına görə onun İrana buraxılmaması, Bakıda onun üçün iş və yaşayış şəraiti yaradılması haqqında məsələ qaldırılmışdı.

1956-cı il noyabrın 1-də Biriya Potmadakı məntəqədən çıxarılaraq, Bakıya gətirilmişdi. Söhrab Tahirin yazdığına görə, “o günlərdə təhlükəsizlik idarəsində kiçik rütbəli zabit olan hündür, xoşsima və işçil Heydər Əliyev rəsmi olaraq gedib onu Mirrəhim Vilayi ilə birlikdə... gətirmişdi” (6). Rəsmi dairələrin Biriya burada yaşaması və yaradıcılıqla məşğul olması üçün şərait yaratmaq cəhdlərinə baxmayaraq, o, təkidlə İrana qayıtmaq istəyini bildirir və 1956-cı il noyabrın 12-də Moskvaya gedərək, İran səfirliyinə daxil olmaq istəsə də, bunun qarşısı alınır və o əməliyyat işçisinin müşayiəti ilə Bakıya gətirilir. Lakin o, yenə də İrana getmək inadından dönməyərək, Moskvadakı İran səfirliyinə məktub göndərir və dekabrın 6-da telefonla səfir Məsud Ənsəri ilə bu məsələni müzakirə edir.

1957-ci il yanvarın 18-də Biriya Azərbaycan KP MK-ya, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə və Azər-

baycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinə məktub göndərərək, marksizm-leninizm məktəblərinin bağlanması, Marks, Engels, Lenin və Stalinin heykəllərinin götürülməsini, ermənilərin Azərbaycandan qovulmasını, sərhədlərin açılmasını, dini azadlıq üçün bütün şəraitin yaradılmasını, bu məqsədlə xüsusi qəzet və jurnalların nəşr edilməsini xahiş edir. Onun bu məktubu “kəskin antisovet və millətçi sənəd” kimi qiymətləndirilir.

1957-ci il fevralın 21-də Azərbaycan SSR prokuroru Ə. Babayev və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında DTK sədri F. Kopılov Biriya haqqında birgə məktubla Azərbaycan KP MK-ya müraciət edirlər. Məktubda yazırdılar: “Bağırzadə öz əhatəsində olanlara heç bir vəchlə Sovet İttifaqında qalmaq istəmədiyini bəyan edir və digər siyasi mühacirləri də İrana getməyə çağırır. Tanışları ilə antisovet məzmununda söhbətlər edir, onlara antisovet və millətçi məzmununda yazdığı şeirləri oxuyur. Bağırzadə haqqında göstəriş almaq məqsədilə ona aid bütün materiallar bizim tərəfimizdən SSRİ Nazirlər Soveti yanında DTK-nın 2-ci Baş idarəsinə göndərilmişdir. Bizə məlum olduğuna görə, Biriya aid materiallar haqqında Sov.İKP MK-nın yoldaş Ponomaryov tərəfindən rəhbərlik edilən şöbəsinə, SSRİ Nazirlər Soveti yanında DTK-nın rəhbərliyinə və SSRİ Prokurorluğuna məruzə edilmişdir.

Bu il fevralın 8-də SSRİ Nazirlər Soveti yanında DTK-nın 2-ci Baş idarəsindən Bağırzadənin antisovet söhbətlərini və antisovet məzmununda şeirlər yazdığını sənədləşdirib, onu həbs etmək haqqında göstəriş almışdır.

Bu göstərişə müvafiq olaraq, fevralın 16-da keçirdiyimiz əməliyyat nəticəsində Bağırzadə şəhərdə ikən milis işçiləri tərəfindən yanında şəxsiyyətini təsdiq edən sənədi olmayan şəxs qismində saxlanılaraq, Voroşilov Rayon Milis Şöbəsinə gətirilmişdir. Axtarış zamanı onda bir neçə antisovet və millətçi məzmununda şeir tapılmışdır.

Misal üçün, həmin şeirlərin birində Bağırzadə marksizm-leninizmə, erməni xalqına, Kommunist Partiyası və SSRİ hökumətinin rəhbərlərindən birinə (*həmin şəxsin Sov.İKP MK Rəyasət Heyətinin üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini Anastas Mikoyan olduğu ehtimal edilə bilər – X. B.*) kəskin mənfi münasibətini bildirir və İran şahını mədh edərək, bütün ömrü boyu ona xidmət göstərməyə hazır olduğunu bəyan edir.

Digər şerində o, Bakıda yaşayan İran demokratlarını təhqir edir, onların ünvanına millətçilik ruhunda böhtanlar söyləyir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, Bağırzadənin (Biriyanın) bundan sonra azadlıqda qalmasını məqsədəuyğun hesab etmirik” (7).

1957-ci ilin mart ayında Biriya həbs olunaraq, casusluq maddəsi ilə yenidən 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilir. 1967-ci ildə həbs müddəti başa çatandan sonra Bakıya qayıdan Biriya yenidən İrana getməyə icazə almağa çalışsa da, buna nail ola bilmir və yenidən Moskvada İran səfirliyinə müraciət etmək istərək təhlükəsizlik orqanlarının əməliyyatı nəticəsində “sovet milisini təhqir etdiyinə görə” 2 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilir. 1969-cu ildə Bakıya qayıtsa da, ona burada

yaşamağa icazə verilmir, 3 illiyə Şamaxıya sürgün olunur. Sürgün müddəti bitəndən sonra Bakıya dönməyən Biriya mübarizədən usanmış halda tənha həyat keçirərək, nisgillərini şerə çevirməklə təsəlli tapır:

Başına döndüyüm, qurban olduğum,
Deyirsən evə gəl, mən necə gəlim?
Gözəl camalına heyran olduğum,
Deyirsən evə gəl, mən necə gəlim?

Üzümü bir belə danlama, bəsdə,
Bilirsən, fələyin işləri nəsdə,
Gəlirdim, yolu MQB kəsdi,
Deyirsən evə gəl, mən necə gəlim?

Lagerin dövrəsi çəpərdi, valla,
Hər yana baxıram xətdə, valla,
Burdan xilas olmaq hünərdi, valla,
Deyirsən evə gəl, mən necə gəlim?

Çəpərin dalında durub nigəhbən,
Qabaqda ölümdü, arxada zindan,
Qadasın aldığım yarı-mehriban,
Deyirsən evə gəl, mən necə gəlim?

Üzümü tutanda qadir Allaha,
Dönür seksiyalar ibadətəgaha,
Mənə vəslin olub canımdan baha,
Deyirsən evə gəl, mən necə gəlim?

Adım Məhəmməddir, özüm riyasız,
Hələ çıxmamışam sənə vəfasız,
Məni buraxmayır tutan həyasız,
Deyirsən evə gəl, mən necə gəlim?

1979-cu ildə İranda baş verən İslam inqilabından sonra şairin vətənə qayıtmasına imkan yaranır. 1980-ci il sentyabrın 29-da Təbrizə gələn şair burada da adətə üzrə gördüyü haqsızlıqlara qarşı etiraz səsinə ucaldır və həbs olunur. 1985-ci ildə həbsxanada vəfat edir.

Biriyanın həyat tarixçəsi cənubdan olan yaradıcı ziyalıların ümumi fəaliyyəti fonunda istisna bir hal idi. Mühacir ədiblər sovet cəmiyyətinin qayda-qanunları ilə yaşayır, ədəbi mühitə və prosesə sıx inteqrasiya şəraitində yazıb yaradırdılar. N. Cəfərov qeyd edir ki, “40-50-ci illərdən fərqli olaraq, 60-70-ci illərdə həmin mühacir şairlər yaradıcılıqlarının tipologiyası etibarilə özlərini daha çox cənublu deyil, şimalı hiss edirdilər” (8).

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov N. Q. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı: AzAtaM, 2002, 600 s.
2. S. Mümtaz ad. ARDƏİA: f. 340, siy. 1, iş 856, v. 87-88
3. Haşimi Ə. Mübarizələrdə keçən ömür. Bakı: Maarif, 2002, 136 s.
4. S. Mümtaz ad. ARDƏİA: f. 340, siy. 1, iş 878, v. 28
5. S. Mümtaz ad. ARDƏİA: f. 340, siy. 1, iş 1012, v. 49
6. Tahir S. A. Əsərləri: 20 cildə, XIX c., Bakı: Şirvanşəhər, 2010, 404 s.
7. ARPIİSSA: f.1, siy. 89, iş 203, v. 122-124
8. Cəfərov N. Q. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı: AzAtaM, 2002, 600 s.